

Vladimir Nikolajevič Rudakov, *Mongolo-tatary glazami drevněrusskich knižnikov serediny XIII–XV vv.*,

Moskva 2009, Kvadriga, 248 s.,
ISBN 978-5-904162-09-2

Robert Urbański, *Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*,

Warszawa 2007, Wydawnictwo IBL PAN, 324 s.,
ISBN 978-83-89348-97-5

Obraz jiného, cizího, patří k tématům prostupujícím všechny humanitní vědy již řadu desetiletí. Při studiu moderních dějin je nejintenzivnější pozornost věnována národním stereotypům; historici raného novověku se zaměřili zejména na kontakt Evropanů s neevropskými civilizacemi a pro medievistiku se jedním z velmi frekventovaných témat stalo vedle kruciátů vnímání Mongolů evropskými křesťanskými vzdělanci. Po množství prací o této problematice by se mohlo zdát, že již sotva některý badatel může přijít s něčím novým, co nebude jen drobným tahem doplňujícím důkladně propracovaný obraz alterity v lidském myšlení. Knihy *Tartarorum gens brutalis* R. Urbańského a *Mongolo-Tataři očima staroruských vzdělanců poloviny 13.–15. století* z pera V. N. Rudakova jsou však podle mého soudu důkazem, že o problému vnímání jiného lze psát stále velmi podnětně.

Robert Urbański své ústřední téma Mongolů v soudobých polských pramelech zasazuje do širokého kontextu líčení barbarů v západním písemnictví, jež vydatně čerpalo z biblické a antické tradice. Mongolskému tématu v západním písemnictví se již dostalo v historiografii značné pozornosti a Urbański v podstatě rekapituluje známá fakta proto, aby si vytvořil komparační zázemí pro zhodnocení obrazu Mongolů očima polských vzdělanců. Vzhledem k tomu, že Západ znal stepní kočovníky minimálně, opírali se tamní intelektuálové především o literární tradici. Na rozdíl od západních tvůrců měli polští vzdělanci o Mongolech lepší povědomí a podstatně více zkušeností. V tomto směru kon-

statuje autor knihy značné teritoriální rozdíly i v rámci samotného Polska: nejinenzivnější a také časově nejdělsí kontakt se světem stepních nomádů mělo kvůli opakujícím se útokům i díky východní expanzi krakovských vládců Malopolsko. Bylo by tedy možné předpokládat, že polské prameny budou velmi bohaté na informace o Mongolech, jejich kultuře, způsobu života. Opak je však pravdou. Hlavními informátory o Mongolech se pro Evropu stali Uhři, zatímco polské zprávy mají velmi lakonický a poměrně stereotypní charakter. Urbański hovoří o „informační stabilizaci“ (s. 289) a o zkonstruování obecného obrazu nepřítel, kdy používané stylistické šablony mohly být od druhé poloviny 13. století v podstatě beze změny přeneseny v polském písemnictví na pohanské Litevce.

Tuto malou informační pestrost Urbański vysvětluje zejména nízkou žánrovou rozmanitostí polské pramenné základny: zprávy o Mongolech jsou uchovávány především v análech, které již ze své žánrové podstaty nepřály ani detailnějšímu reflektování světa Mongolů, ani výraznější ideologizaci zápasu s nimi. Polské prameny (a to dokonce ani kronika Jana Długosze, jež je jinak k nejrůznějším mýtům a pověstem velmi vstřícná) nikdy nezasazovaly mongolské vpády do eschatologického kontextu: nespojovaly je s Gogem a Magogem ani s „gentes inclusae“, přemoženými Alexandrem Makedonským. V tom se polský obraz Mongolů výrazně liší nejen od západního písemnictví, ale rovněž od ruských pramenů, jak o tom ještě bude řeč. Podle Urbańského z toho nemusí nutně plynout, že by tato idea v Polsku vůbec neexistovala. Je stejně tak možné, že ji dochované prameny – nepočtené a žánrově nepřiliš pestré – nezachytily. Do dále jdoucích hypotéz se ale Urbański nepouští: celá jeho monografie je založena na analýze konkrétního obrazu v polské, resp. západní literární tradici a záměrně ponechává stranou problémy vztahu písemnictví a reality.

Navzdory mnoha odlišnostem pojí polské zprávy o Mongolech se západním písemnictvím zejména jejich axiologická funkce. V obraze Mongolů, jak jej vytvořili západní vzdělanci, se především zřetelně zračily negativní ideologické vzorce této kultury, jež měly sloužit k upevnění vzorců pozitivních, a podobnou roli hrál literární obraz Mongolů i v polské kultuře – Poláci měli zájem na šíření obrazu své země jakožto hráze křesťanství před záplavou pohanství. Západ na tuto interpretaci přistoupil a akceptoval ji.

Urbański upozornil na okolnost, že polská konfrontace s Mongoly měla v myslích současníků nejspíše menší dopad, než se obvykle soudí, a mongolský vpád roku 1241 rozhodně nebyl současníky vnímán jako apokalypsa, jak někdy tvrdí historiografie. Naproti tomu pro východoevropské dějiny mělo tažení Mongolů natolik fatální důsledky, že mongolské tematické připadlo zcela zásadní místo v písemnictví středověké Rusi a ruští vzdělanci při psaní o Zlaté hordě reflektovali nejvýznamnější otázky minulosti, přítomnosti i budoucnosti své země.

Vladimir N. Rudakov detailně analyzuje pojmání Mongolů v raných leto-pisných vyprávěních o bitvě na Kalce a o Bátúově tažení, dále v kázáních biskupa Serapiona Vladimírského a v raných redakcích hagiografií knížat zabitých v Hordě – sv. Michaila Černigovského a sv. Michaila Tverského. Ve druhé části monografie pak věnuje pozornost především literárním dílům tzv. kulikovského okruhu, tj. interpretujícím bitvu na Kulikově poli, z nichž nejslavnější a nejdiskutovanější jsou bezpochyby *Zádonština* a pozdní *Vyprávění o bitvě s Mamajem*. Celou knihu pak uzavírá rozbor *Listu na Ugru*, jež roku 1480 adresoval arcibiskup Vassian Ryllo velikému knížeti Ivanu III. V tomto dopise se již zřetelně zračí závěrečná etapa boje moskevských panovníků s Hordou a zároveň formující se ideologie nového moskevského státu jakožto bašty pravoslavií.

Prameny, jimiž se autor monografie zabývá, patří k nejintenzivněji studovaným dílům staroruského písemnictví. Příliš často však byly používány spíše jako ilustrativní materiál k apriori stanovené koncepci „hrdinského boje ruského národa s mongolsko-tatarskými dobyvateli“. Podle dominujícího proudu historiografie totiž „staroruská literatura v průběhu celého období jha vyzývala k boji s Hordou a to, že plody tohoto boje v průběhu celých staletí nebyly viditelné, bylo pouze vinou údělného systému, feudální rozdrobenosti, neschopnosti vládnoucích kruhů sjednotit se v odporu vůči nepřátelům“ (s. 11). Pro utvrzení této koncepce badatelé často záměrně preferovali texty pozdějších epoch před prameny bezprostředně reagujícími na události.

Při analýze jednotlivých děl zajímají Rudakova čtyři klíčové okruhy: představy vzdělců o příčinách mongolského vpádu, interpretace fenoménu moci chánů, hodnocení možností a perspektiv odporu Mongolům a konečně model chování jednotlivce v podmínkách mongolské nadvlády. Na základě důkladného rozboru pramenů z těchto zorných úhlů pak dospívá ke zjištění principiální proměny pohledu na Mongoly v písemnictví poloviny 13. a první čtvrtiny 14. století na straně jedné a konce 14. a 15. století na straně druhé. Autoři první epochy pojímali Mongoly jako nečistý národ, jehož vpád byl znamením hněvu Hospodinova. Ten na sebe přivolali Rusové svými hříchy, jejichž palčivost byla obzvláště pociťována v kontextu silně oživeného eschatologického očekávání. Zejména na severovýchodě Rusi se vzdělanci stavěli k možnosti boje s Mongoly s nejvyšší skepsí. Nešlo však o pragmatický kalkul a zvážení vojenských sil obou stran, nýbrž o přesvědčení, že je nepřipustné odporovat boží vůli, jež se skrze Mongoly projevila. Nadvláda chánů nad rjurikovskými knížaty je legitimní, neboť o tom, kdo získá moc a vládu na zemi, nerozhoduje vůle lidská, nýbrž boží. Jako adekvátní postoj vůči nově nastalé situaci se jevila křesťanská pokora vůči zaslouženému božímu trestu a snaha o sebenápravu, návrat ke ctnostnému životu. Ideálem lidského chování se stává „nový Job“, pokorně snášející všechno utrpení. První část knihy

uzavírá analýza *Života sv. Michaila Tverského* z první čtvrtiny 14. století, v němž se již objevuje obraz „lidštější, realističtější, zahrnující negativní a neutrální, ale dokonce i některé pozitivní charakteristiky“ (s. 120) a zaznívá tu, byť jen ne zcela, myšlenka, že nadvláda Hordy může být svržena.

Pokud tedy v legendě o Michailu Tverském rozpoznáváme první náznaky proměňujícího se postoje k Mongolům, pak bitva na Kulikově poli vedla k zásadní reinterpretaci tohoto tématu a podnítila principiálně nové pohledy na vztah Rusů a Zlaté hordy. Samotný mongolský útok ztrácí transcendentní významy (trest boží za hříchy Rusů) a je vysvětlován především osobními ambicemi a negativními vlastnostmi mongolských vládců. Vytrácí se dosavadní představa o legitimitě moci chánů Zlaté hordy a jejich vláda na Rusi začíná být označována jako „nezákonná“. Mongolové jsou nyní vnímáni jako pronásledovatelé pravoslavné církve, a proto zasluhují, aby byli ruskými vládci potíráni. Od konce 14. století se písemnictví stává nástrojem prosazování antimongolských nálad ve společnosti a vznikající díla vytrvale vyzývají k boji proti Hordě. Obraz kajícího se, pokorného Joba je úplně zatlačen do pozadí ideálem obránce ruské země a křesťanské víry.

Rudakov ponechává stranou důvody, kterými byly ony diametrální posuny v pojmání Mongolů způsobeny. Jedna vítězná bitva k tomu sotva mohla stačit, zvláště uvážíme-li, že navzdory některým historiografickým mýtům docházelo k úspěšným střetům rjurikovských knížat s Hordou již před vítězstvím Dmitrije Donského. Domnívám se, že tak výrazná mentální proměna byla možná jen proto, že došlo k setření pocitu cizosti, zevšednění kontaktu s odlišnou kulturou. Vypjatý pocit jinakosti při prvních kontaktech vedl k přepisování transcendentních významů jak samotným Mongolům (tj. k jejich identifikaci s národy, jimž měla připadnout rozhodující role v dění na konci času), tak porážce Rusů a nadvládě Zlaté hordy. Neustálý kontakt několika generací rjurikovských vládců s chány, každodennost mongolské nadvlády způsobily, že se pocit výjimečnosti vytratil a Rusové začali poměry v Hordě vnímat mnohem prozaičtěji a pragmatičtěji. Teprve poté se Mongolové mohli stát pro Rusy stejně „všedními“ nepřáteli jako například sousední katolické státy či baltská etnika na severozápadě. Oprávněnost tohoto výkladu lze podle mého soudu doložit i analogickou polskou zkušeností: rovněž R. Urbański zmiňuje proces proměny obrazu Mongolů od vyslanců pekla („Tartari“) k „běžným“ nepřítelům.

Práce V. N. Rudakova je v kontextu prací o obrazu cizích kultur nevšední v tom, že zde otázka alterity přestává být jen do sebe uzavřeným tématem, ale zásadně proměňuje pohled na některé kardinální otázky ruského středověku. Jedno z témat, pro něž mohou mít Rudakovovy závěry stěžejní význam, představuje role moskevských panovníků v zápase se Zlatou hordou. Vývoj vztahu Moskvy

a Hordy, zcela oprávněně patřící k evergreenům ruské medievalistiky, zůstával nerozumitelný, pokud badatelé setrvali v rovině deskripce politických událostí nebo pokud podsouvali středověkým vzdělcům anachronické ideje (Rudakov se kriticky vypořádává zejména s mýtem o „patriotičnosti staroruské literatury“). Od skutečného poznání postoje ruských vzdělců k Mongolům však může vést cesta k porozumění způsobům legitimizace moci moskevských vládařů. Ti totiž velmi dlouho plně respektovali fakt, že stojí hierarchicky níže než chánové Zlaté hordy, a snad právě měnící se mentální atmosféra ve společnosti dovolila, aby se Mongolům začali stavět na odpor a získali si pro tuto politiku větší podporu vzdělaných literárních tvůrců než ta knížata, jež ve svém protimoskevském boji sázela na spolupráci s Hordou. (Nezapomínejme, že přisvojení titulu „car“ nespočívalo jen s vyrovnáváním se moskevským vládcům s byzantskými císaři, ale především s chány Zlaté hordy, kteří byli na Rusi titulováni právě jako carové.)

Jiné téma, které s Rudakovovým zkoumáním těsně souvisí, představuje postoj pravoslavné církve k Mongolům. Podle vulgární sovětské interpretace se v loajalitě vůči chánům Zlaté hordy projevovala zkorumpovanost pravoslavné církve, která jednala pouze ve vlastním ziskném zájmu – byla totiž od Mongolů osvobozena od povinnosti platit daně. Přijmeme-li Rudakovův výklad (a ten je podle mého soudu velmi přesvědčivě argumentovaný), pak by za loajalitou ruské církve mnohem spíše než zisknost stály důvody duchovní – neprotivení se vůli boží v epoše očekávaného konce světa. Pokud by badatelé při dalším zkoumání dokázali konfrontovat tyto „teoretické“ postoje proklamované ve studovaných textech s reálnou politikou jednotlivých církevních hierarchů a se studiem ekonomického zázemí církve, pak by se jim mohl otevřít nový pohled na dějiny ruské pravoslavné církve v epoše mongolské nadvlády.

Rudakov a Urbaňski zpracovávají analogické téma vztahu evropských křesťanských vzdělců k nomádům z asijských stepí zásadně odlišným způsobem. Monografie polského badatele je psána v duchu literární komparatistiky a stylizaci konkrétního literárního obrazu nahlíží v kontextu konstruování alterity v latinském středověkém písemnictví i antické tradici. Naproti tomu Rudakov usiluje o hluboké proniknutí do poměrně malého počtu textů, ponechávaje stranou jak konfrontaci s ostatními evropskými literaturami, tak i se starší ruskou tradicí zobrazení cizích kultur. Obě práce přinášejí řadu cenných zjištění, Rudakovova má však podle mého soudu navíc cennou vlastnost, jež historiografické produkci zdaleka není běžně vlastní: nejenže velmi důkladně zpracovává zvolenou problematiku, ale tím, že vrhá světlo na další témata, byť nejsou přímo předmětem autorova bádání, v sobě nese velký inspirační potenciál.